

fortidsminder som fund. Derefter en arkæologisk og historisk vejviser til de mest seværdige monumenter, med tilhørende detailoversigtskort og fotografier. Bagest i bogen findes et kort hvor der henvises til de omtalte nr.

Der er således tale om en udvidet arkæologisk og historisk vejviser for den mere interesserede besøgende. Og som sådan fungerer bøgerne godt. Den kulturhistoriske gennemgang er velskrevet, men bringer i øvrigt ikke væsentligt nyt. Den giver en kortfattet og overskuelig up to date indføring. Vejviseren til fortidsminderne og de historiske lokaliteter skal derimod fremhæves for sin gode beskrivelse af hvordan man finder fortidsminderne og for de gode supplerende illustrationer. Det skulle synes elementært at en arkæologisk-historisk vejviser også virkelig er i stand til at vise vej, men hverken Gyldendals to bøger om oldtidsminderne i Danmark eller Politikens »Med arkæologen Danmark rundt« lever op til dette elementære krav. Med dem i hånden er man faktisk ilde stedt og vil møde mange ærgrelser. Faktisk er de uanvendelige til deres formål, selv om »Med arkæologen Danmark rundt« er væsentlig bedre end Gyldendals.

Alt i alt må man altså hilse de to små bøger velkomne. De bringer ikke afgørende nyt, men tjener deres formål smukt.

Litteraturliste

- P. V. Glob (red.): Danefæ.* Til hendes Majestæt dronning Margrethe II. 16. april 1980. Nationalmuseet. 1980. 200 s. ill. kr. 225.
- Jørgen Jensen: Nordens guld – en bog om oldtidens rav, mennesker og myter.* Gyldendal. 1982. 186 s. ill. kr. 158.
- Søren Nancke-Krogh: Søfolk og kentaurer – mennesker i yngre bronzealder.* Nyt Nordisk Forlag. 1982. 149 s. ill. kr. 99,50.
- Svend Aage Knudsen: Landskab og oldtid.* Atlas over Søllerød og Lyngby-Taarbæk kommuner. Historisk samfund for Søllerød og Lyngby-Taarbæk kommuner. 1982. 146 s. ill. kr. 150.
- Jesper Laursen: Fortidens spor i Århusskovene.* En håndbog. Jysk Arkæologisk Selskab. 1983. 175 s. ill. kr. 85,40.
- Lisbeth Pedersen: Bornholm i oldtiden & H. E. Skaarup: Bornholm i historisk tid.* De samv. bornholmske turistforeninger. 1983. 80 s. og 64 s. ill. kr. 45 pr. stk.

Alex Wittendorff:

Da al Ribe blev skrevet i mandtal

Om tal, trolddom og kapitalisme i danske bysamfund i det 16. og 17. århundrede – foranlediget af *Ole Degn: Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660.* Bind I og II. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr. 39. Universitetsforlaget i Aarhus 1981. 458 + 402 s., ill., kr. 231,80.

Man kan ikke påstå, at de danske købstæders historie i det 16. og 17. århundrede er et særlig forsømt område, lige så lidt som landboforholdene er det. Når den bog, der har givet anledning til de følgende sider, alligevel må siges at være noget nyt i dansk historieskrivning hænger det sammen med det meget omfattende sigte, forfatteren har med den. Hensigten med det store værk er »ud fra en helhedsbetragtning at give en samlet analyse og fremstilling af de økonomiske og sociale forhold i et konkret samfund i dets helhed«. Ole Degn vil på empirisk grundlag analysere de enkelte elementer i samfundsstrukturen, bestemme deres placering i helheden, deres indvirken på og samspil med de øvrige elementer og til sidst forsøge at forklare den samlede samfundsstruktur og udviklingen i den behandlede periode. Dette løfterige program om detaljer og helhed, analyse og syntese, struktur og dynamik, som forfatteren opstiller side 14 ff, skal gennemføres under en mikrohistorisk synsvinkel med anvendelse af den metode, Lawrence Stone har døbt den prosopografiske: gennem indsamling af data på individniveau skabes der basis for analyse og beskrivelse af demografiske forhold, indtægts- og formueforhold, boligforhold, skattebetaling og forbrug, social og geografisk mobilitet osv. Og med individet som enhed skal der derefter indvindes historisk viden om de forskellige befolkningsgrupper og strukturerne i forbindelser mellem individer – i slægt og ægteskab, i økonomiske relationer, i retssager og sociale uroligheder og meget mere, alt sammen med henblik på at forstå strukturen og mekanismerne i samfundet.

Bogen, der er antaget som disputats ved

Odense Universitet, er indrettet således: Bind I rummer på sine 458 sider den egentlige tekst i tre dele: Befolkningen og det fysiske miljø, erhvervslivet og sociale og økonomiske forhold hvortil kommer en slutning med »Et forklaringsforsøg«. Bind II, der er på 402 sider, indeholder som det vigtigste de omfattende tabelbilag samt noter og registre. Når der i det følgende henvises til sidetal, gælder det bind I, mens der for tabelbilagenes vedkommende henvises til nummeret på samme måde som i bogens tekst.

På baggrund af den vidtgående og meget vigtige hensigt med bogen har jeg fundet det mest rimeligt at lade hovedsigtet med denne anmeldelse være en vurdering af, hvordan programmet gennemføres, og hvordan de mere overordnede forklaringer hænger sammen med de empiriske resultater. Anmeldelsen vil altså primært dreje sig om bogens hovedsager, hvilket i dette tilfælde ikke er nogen overflødig bemærkning, eftersom en af de mest fremtrædende egenskaber ved den er en overdådighed af detaljer om alt muligt vedrørende Ribe, og de er i nogle tilfælde så interessante, at man godt kunne fristes til at fordybe sig i dem, også når de ikke har forbindelse med det, bogen i øvrigt handler om. Det vil her kun ske i forbigående. Nu er en vældig optæthed af empiriske detaljer i sig selv udtryk for en holdning. Der skal, bl.a. i denne forbindelse, også gøres nogle bemærkninger om et par mere principielle problemer vedrørende de historiske forklaringer, herunder spørgsmålet om, hvad der med rette kan opfattes som det væsentligste, det om hvilket forklaringerne må koncentrere sig, når man vil nærme sig en indsigt i mere overordnede dele af den indviklede størrelse, som er genstand for vores forskning: den menneskelige virkelighed.

At det er »Ribe-samfundet«, der er valgt til undersøgelsen, er en naturlig ting, for kildematerialet her er enestående i en dansk sammenhæng. Ribes arkiv er vel det bedst bevarede byarkiv i landet fra tiden før 1660. Der er dombøger, begyndende 1527, skattelisterne foreligger i ubrudt række fra 1545, der er kæmnerregnskaber, borgerskabsprotokoller, fattigregnskaber og pengemesterregnskaber.

Og der er byfogedarkivet med tingbøger fra 1561 og skifterregistreringer (1650–60) – for blot at nævne nogle eksempler på de kildegrupper, der hyppigt optræder i bogens noter. Nævnes bør også de regnskabsbøger, der er bevaret efter Ribe-købmænd, og som Ole Degn tidligere har beskæftiget sig kyndigt med (jfr. bogens litteraturliste). Det afgørende i bogens sammenhæng er, at dette omfattende materiale er af en sådan natur, at det har været muligt på en række punkter at etablere lange, sammenhængende serier af data som grundlag for analyserne. Dette er en forudsætning for den nævnte metodes anvendelighed, og det skal i den forbindelse også fremhæves, at der ligger en overordentlig stor arbejdsindsats bag de fremlagte resultater. Så godt som alt det bevarede materiale er gennemgået, siger forfatteren (s. 21), og det ses af noteapparatet. I en tid, da mange ulykkelige udviklinger går i retning af at motivere unge og yngre forskere til mere at skrive end at forske, fortjener det at nævnes, at det, der her foreligger, har et vedholdende og tålmodigt slid i arkiverne som forudsætning.

Undertitlens udtryk, Ribe-samfundet, er ikke entydigt. Meningen er at inddrage et område som baggrund for forståelsen af forholdene i bysamfundet. Der tænkes på »det økonomiske og sociale aktivitetsfelt, hvor byen Ribe stod som centrum, hvor den havde sine centrumsfunktioner« (s. 18). Her synes lagt op til en dynamisk, korologisk undersøgelse af samspillet mellem by og region og med vægt på Ribes funktion som »kraftfelt« i forskellige sammenhænge. Desværre indfries denne forventning kun i begrænset omfang, måske fordi forfatteren har været noget styret af et ønske om på forhånd at få orden i sagerne og fastslå en administrativ grænse, så der var noget fast at gå efter ved udvælgelsen af kildematerialet. Man ser ham vakle noget mellem Ribe stift og Riberhus len. På side 18 fastslår han, at de kan være gode hver for sig, men side 26 og igen side 66 defineres »Ribe-områdets stændersamfund« som stiftet, om hvilket det hedder (s. 62), at det ikke blot i kirkelig henseende, men også økonomisk, kulturelt og stilhistorisk udgjorde et sammenhængende område. Samtidig fastslås dog,

at Riberhus len skal være det egentlige kerneområde i fremstillingen. Disse administrative inddelinger er kun funktionelle i ganske bestemte henseender, hvilket forfatteren naturligvis er klar over, og hertil lader de sig anvende. Forfatteren burde nok have holdt fast ved sit eget udtryk »aktivitetsfelt«, som ikke kan defineres ved administrative grænser. Det, der skulle undersøges, var vel netop, hvor grænserne for byens forskellige aktiviteter gik. Var sagen i højere grad blevet anskuet på den måde, var billedet af regionen sikkert blevet mere plastisk, end det nu er tilfældet.

Der er en ting, som dominerer bogen i den grad, at ingen læser kan slippe for at tage stilling til fænomenet, og det er tallene. Det går bogen igennem over stok og sten med tal og procenter. Alt kvantificeres og sættes med kærlig omhu i tabeller. Der er et par hundrede af dem, og nogle fylder flere sider. Også prosateksten vrimler med tal. Der er nedlagt en vældig mængde oplysninger i alle disse cifre og beregninger, og man må medgive forfatteren, at der sjældent i et historisk arbejde er gjort en så ihærdig indsats for at dokumentere og underbygge. Problemet er imidlertid, at det empiriske talmateriale ikke blot indgår som naturlige dele af præmisserne for slutninger og forklaringer. Tilbøjeligheden til at kvantificere opleves her som en holdning, en virkelighedsopfattelse, der implicit har styret hele arbejdet. Så sandt som bogen aftvinger respekt som et stort anlagt og seriøst forsøg på at skabe nye landvindinger for den historiske forskning, må den også for læserne rejse spørgsmålet om, hvad »objektiv« virkelighed er, og hvordan de humanistiske videnskaber kan forske i denne virkelighed. De efterfølgende generelle betragtninger over disse temaer prætenderer naturligvis ikke på nogen måde at yde disse problemer fuld retfærdighed. De er blot et forsøg på at klargøre, hvad der efter min mening er hovedproblemet ved Ole Degns arbejde. Der er ydermere tale om en tendens, som Ole Degn på ingen måde er ene om, selv om man her nok oplever den i usædvanlig magtfuld udfoldelse.

Så længe overhovedet, som mennesker har tænkt over livets mange ting, har de været stillet over for problemet om »objektiv« beskrivelse, dvs. meddelelser, som inden for de eksisterende erkendelsesrammer var entydige. I dette problems nyere historie, dvs. inden for de sidste 300–400 år, har matematikken erobret en ganske særlig rolle. Den har bidraget afgørende til udviklingen af logisk tænkning, og dens veldefinerede abstraktioner har været en uvurderlig hjælp til at udtrykke komplicerede sammenhænge af vidt forskellig natur. Da f.eks. Kepler ville bevise, at universet var et billede på treenheden med solen i midten som udtryk for faderen, tog han meget naturligt udgangspunkt i Kopernikus' system og brugte sin store matematiske begavelse og sin jernhårde flid til at bearbejde Tycho Brahes observationer af Marsbanen. Kepler fremlagde sine resultater i 1609. Man kan diskutere, om han havde »ret« og fik bevist, hvad han ville. Det må være en sag for teologer. Men hans resultater var »rigtige« i den forstand, at de stemte med senere observationer, og de kunne bruges til at udtrykke en anden overordnet sammenhæng end den, Kepler havde i hovedet. Det var den slags, der bidrog til at give matematikken succes. Den bemægtigede sig f.eks. fysikken, der oprindeligt betegnede al kundskab om den natur, vi selv er en del af, men som efterhånden kom til at betyde studiet af love for egenskaberne hos det livløse stof. Fysikken blev ved tallenes hjælp en eksakt videnskab, kendetegnet ved opstillingen af numeriske sammenhænge mellem målinger. Galileis og især Newtons mekaniske principper gav forklaring på årsag og virkning inden for et fysisk system defineret ved målelige størrelser. Det er velkendt, hvorledes en deterministisk eller kausal beskrivelse af denne art førte frem til den mekaniske naturopfattelse, der afløste den religiøse eller metafysiske og kom til at stå som idealet for videnskabelig forklaring på alle kundskabsområder, ganske uafhængig af den måde, hvorpå erfaringerne og indsigten opnås, og hvad det er, der skal forklares.¹

1. Om disse emner, se Niels Bohr, *Atomfysik og menneskelig erkendelse*, 1957, s. 83ff. og Prytz Johansen, *Naturvidenskab og religiøs virkelighed*. CHAOS, Dansk tidsskrift for religionshistoriske studier, I, 1982, s. 5–16.

Hensigten med disse bemærkninger er at erindre om den historiske baggrund for – og det, der historisk betinger – den erkendelsesmæssige situation, vi i dag befinder os i i vores del af verden. For at sige det kort: der er en almindelig tendens til at mene (eller føle), at vi i tal har et kriterium for realiteter af ganske særlig karat. Som Galilei fastslog: »Gud er matematiker«, og gud er måske nok død i mellemtiden, men tilbage er hos mange blevet den tro, at det, der kan siges med tal, er fakta af guddommelig natur. Vi har fået det med at gribe til tal, når påtrængende og vanskelige problemer skal løses. Tal kan bruges til at konstruere eller bevise en hvilken som helst »virkelighed«, herunder ikke mindst en sådan som administration og politikere kan forstå og arbejde med.

De humanistiske videnskaber er langt fra uberørt af denne tendens. Ikke mindst historikeren bliver i sit arbejde stadig mindet om erkendelsesproblemer forbundet med konflikten mellem vort ønske om en altomfattende begribelse af livet i fortiden i dets mangfoldighed og vore muligheder for at udtrykke os præcist og modsætningsfrit. I usikkerheden over for hvad mennesket er, og hvad der styrer menneskelig adfærd, absurd og uberegnelig som den kan forekomme, er det fristende – måske på et ubevidst plan – at søge tryghed i tallenes mere håndgribelige »virkelighed«. Også på venstrefløjens mærkes tendensen, og her kan en del af forklaringen måske ligge i den udbredte misforståelse af marxismen, som fatter den materialistiske side af sagen, men ikke synes at begribe det lige så væsentlige, dialektikken, samspejlet og gensidigheden i en modsætningsfyldt helheds åndelige og materielle elementer. Marx bekæmpede selv den mekaniske materialisme med hårde ord, og det er en af historiens mange ironiske tilskikkelser, at megen mekanisk og skematisk »økonomisk« historie, måske garneret med begreber som produktionsmidler og klasser, er blevet udgivet for eller opfattes som marxisme. – Nu er allerede flere store mænd blevet nævnt. Lad os føje én til, Niels Bohr, som ikke kan mistænkes for at nærme den udenforståen-

des mistro til tal og naturvidenskab. I et foredrag om »Kundskabens enhed« har han sagt, at »det er tankevækkende, at de simple begreber fra fysikken i stadig højere grad mister deres umiddelbare anvendelighed jo mere vi nærmer os de til bevidstheden knyttede træk hos levende organismer«. ²

Lad mig for ikke at blive misforstået præcisere, at der naturligvis er megen værdifuld historisk – og anden humanistisk – viden, hvor tal vil være en nyttig eller endog nødvendig del af formuleringen. Tabeller og serier af tal kan være egnede måder at fremlægge oplysninger i et stort kildemateriale. Det er der mange eksempler på i Ole Degns bog. Læserne er godt tilfreds med at se Ribes befolkning delt op og sat i tabeller som skatteydere, borgerskabstagerer, indvandrede og udvandrede, næringsdrivende, husejere og lejere osv., selv om de fleste måske nok føler sig mindre opbyggede af at se tallene for hvor mange, der helt frem til år 1800 blev gift første gang i Amsterdam. Vi er glade for at få forelagt i overskuelig tabelform hele det store materiale om Ribes handel med udlandet, som kan måles i toldafgifter, antal øksne og antal købmænd, der eksporterede dem, under forskellige synsvinkler: i relation til købmændenes hjemsteder, offentlige hverv, indbyrdes familieforbindinger, øksernes oprindelse osv. Og vi er også glade for at se byens forskellige regnskaber, dens mark- og skattebøger flittigt bearbejdet og udnyttet til opgørelse af byens indtægter og udgifter, skatteudskrivning, fattigunderstøttelse og til placering af de forskellige social- og erhvervsgrupper i forhold til hinanden. Alt dette og endnu mere har Ole Degn på værdifuld vis lagt frem i de to bind. En del af materialet har ikke tidligere været benyttet, og da slet ikke så grundigt som her.

Men der er meget i virkelighedens verden, som ikke kan udtrykkes i tal eller forklares ved hjælp af tal. Lad mig nævne et ganske elementært, moderne eksempel. Det er naturligvis godt og væsentligt at få at vide, at Fremskridtspartiet kun har fået vedtaget tre (betydningsløse) love i den tid, det har været i Folketinget. Men dette eller andre tal kan ik-

2. Niels Bohr, Atomfysik og menneskelig erkendelse, s. 95.

ke bruges som målestok for partiets eller Mogens Glistrups politiske indflydelse i tinget. Den kan ikke udtrykkes i tal, men man kan forske i sagen alligevel og formentlig nå et resultat. Blandt præmisserne måtte være Fremskridtspartiets vælger- og gallupstal og navnlig andre politikeres vurdering af disse tal, deres holdninger og taktiske evner, Fremskridtspartiets indre besværligheder, Mogens Glistrups personlighed o.m.m. Det afgørende i nærværende sammenhæng er, at Ole Degn med den måde, hans store bog er lagt an på, demonstrerer en tro på tal som overordnede kendsgerninger, der gør det svært for ham at stille spørgsmål til kildematerialet og give forklaringer, som rækker ud over de ydre ting, som kan måles og tælles. Og ved så konsekvent at fastholde tallene som basis for forståelse og forklaring låser han sig efter min mening fast i en opfattelse af menneskelig virkelighed, som jeg mener betegner en forarmelse af vort fag og dets muligheder som humanistisk videnskab. Lad mig give nogle eksempler.

Som bogens titel antyder er det ét af dens hovedtemaer, at det datidige samfund var kendetegnet af meget store sociale forskelle. Det kommer ikke bag på nogen, det har ikke mindst siden Allens dage været et velkendt faktum, som de fleste forfattere er gået ud fra, også når de ikke har formuleret sig specielt om sagen. Men det er alligevel nyttigt og værdifuldt at få en række forhold omkring en så fundamental egenskab ved dette samfund undersøgt til bunds og præciseret i en konkret sammenhæng, der får en lille gruppe Ribe-købmænd til at træde voldsomt frem på den øvrige bybefolknings bekostning. Det demonstreres, at denne gruppe i vid udstrækning dominerede den vigtige øksnehandel (tabelbilag 18–23), at det også var dem, der bedst forstod at udnytte byens faciliteter som f.eks. dens jorder (tabelbilag 7–9), at institutionen »de 24 mænd« ikke repræsenterede borgernes brede lag, men at skattelisterne afslører, at de så udpræget hørte til de mest velbærgede (tabelbilag 65), at de allerfleste var købmænd, og at rådmændene for en stor del rekrutteredes fra denne gruppe (tabel 98). Vigtig er påvisningen af, at beskatningen i

udpræget grad var degressiv: jo højere indtægt, des lavere skatteprocent (tabelbilag 37, som på grundlag af det meget omfattende tabelbilag 32 over formuer ifølge skifteregistreringer sætter formuer i relation til skatteansættelsen). Her overfor stilles beskatningen af håndværkere og arbejdere på baggrund af lønninger (tabel 85), og Ole Degn kan med megen vægt konkludere, at den tids skattesystem i uhyggelig grad vendte den tunge ende nedad, hvilket yderligere understreges ved påvisningen af de rige skatteyderes skatte snyderi og fiduser, samtidig med at »den hjerteløse beskatning af de ubemidlede« kommer til udtryk i en række personkarakteristikker i et mandtal fra ca. 1660 (s. 321 ff). Til karakteristik af den »almindelige« befolknings levevilkår sammenstiller Ole Degn håndværkerlønninger og rug- og bygpriserne og når til det (nok noget usikre) resultat, at kornspiser alene lagde beslag på ca. 45% af håndværkerens løn (s. 304 f).

Det er nogle af eksemplerne på, hvordan Ole Degn får begreberne »rig« og »fattig« i Ribe til at træde klart og tankevækkende frem ved hjælp af tallene. Og billedet ville – som meget andet i bogen – have stået stærkere, hvis det ikke havde været så overlæsset med detaljer og overflødige og indlysende konstateringer. Hvad skal det til at meddele, at bondebefolkningen omfattede selvejere, fæstere, landhåndværkere, møllere, fiskere og andre (s. 63) eller at »håndværket frembragte de håndværksprodukter, som danske håndværkere med deres uddannelse og teknik formåede at fremstille« (s. 174) – samtidig med at mange ting, der ikke er indlysende, forbigås uden forklaring. Det er næppe alle, der ved, at samrask er tørrede flyndere, at skuller, der andet steds i bogen hedder skuld (s. 129 og II, s. 82) er fladfisk, specielt rødspætter, at en svarver (s. 175) er en drejer, sadder (s. 188) er græs- eller lyngtørv eller at finkebur (s. 390) vistnok betegner rådstuefængslet i Ribe – for nu at nævne nogle af de ord, jeg selv har måttet slå op. Det virker underligt, når »junkeren« omtales et par gange (s. 139), uden at det fortællers, at det drejer sig om prins Christian, som ellers omtales ved navn. Og hvorfor lave vidtløftige talopstillinger over

den indlysende ting, at købmændenes begravelser var finere og kostede mere end håndværkernes (tabel 78 efterfulgt af procentberegninger s. 308 f) – når samtidig den nøjeregnende omhu ikke strækker til at forklare den mærkværdighed, at præsten ved én begravelse skal have 12 rdl. for sin medvirken, men ved fire andre kun fra under 1 til 4 rdl. Kilden til den første er købmand Hans Friis' indenbys regnskabsbog, til de andre begravelsesregnskaber i skifterne. Er der her stillet noget sammen, som ikke hører sammen (tabel 79)? Rådmandskredsens rekruttering og familieforhold er et væsentligt problemkompleks, som med rette ofres megen opmærksomhed. Alle relevante oplysninger om de 75 borgmestre og rådmænd, der kendes 1550–1660, er stillet op i det 17 sider lange tabelbilag 64, og materialet bearbejdes eftertrykkeligt i teksten med procentberegninger og specialtabeller – bl.a. tabel 97 om rådmændenes alder ved indtræden, funktionstid og mands og kones alder ved 1. ægteskab med gennemsnit og antal personer som grundlag. Vist er grundigheden en dyd, men det bliver for meget, når forfatteren oven i alt dette frembringer en grafisk opstilling, der skal illustrere »et væv af personforbindelser, der er så sammenfiltret, at det er vanskeligt at udtrykke det grafisk« (s. 348 f). Ja, sådan er virkeligheden tit. Det ligner et diagram til en elektronisk røremaskine. Man har længe forinden overgivet sig til hans konklusion, som er den, at »man får i hvert fald et stærkt indtryk af, at rådmandskredsen har været en lille sammenspist gruppe, et forhold der kendes ganske tilsvarende fra byer i udlandet« (s. 350).

Men man skal ikke i irritation over at blive trukket ved næsen gennem en uendelighed af pedantisk empiri, i alt for mange tilfælde uden at man bliver ret meget klogere, glemme de værdifulde oplysninger i bogen, hvoraf der tidligere er nævnt nogle. De samler sig som sagt om den flere gange gentagne konklusion, at der var tale om et samfund med store økonomiske og sociale forskelle, men de konkretiserer og føjer træk til det i forvejen kendte billede, som får klassesamfundets problemer og indre modsætninger til at træde frem. De fører frem til en række spørgsmål, til ønske

om *forklaring*. Det gør de også for forfatteren, men det er i hans forsøg på at give disse forklaringer, han demonstrerer en så bastant empiristisk eller om man vil positivistisk og »naturvidenskabelig« holdning, at det bliver afgørende for det samlede resultat. Det er i forsøgene på at give sammenfattende forklaringer, bogens største svaghed ligger.

Kapitlet »Social uro« indledes med endnu engang at konstatere de store sociale forskelle, og så falder den helt relevante bemærkning: »Man kan undre sig over, hvad der holdt et sådant samfund i balance« (s. 383). Man venter spændt på en diskussion af dette fundamentale spørgsmål, som gantages længere fremme i kapitlet (s. 403 f), hvor der tilføjes: »Hvad hindrede de mange små i at begå overgreb mod de få store?«

Svaret er skuffende. Efter forfatterens mening var det borgervæbningen, der holdt hele dette samfund i balance, den borgervæbning, som formelt skulle være et værn mod udefra kommende fjender, men reelt også måtte kunne anvendes indadtil i byen (s. 404 f). Det »bevises« med et par tabeller over skatteborgere med og uden våben, hvoraf det fremgår, at det for en stor del var de rige, der havde våben: »Et væbnet borgerskab stod over for dem, der stod udenfor« (s. 405).

Det må siges meget distinkt, at sådan er virkeligheden ikke. Når man ser bort fra meget primitive militærdiktaturer, holdes et samfund ikke i balance blot ved, at en lille gruppe magthavere har våben. Forestiller forfatteren sig virkelig en terrorbalance i Ribe gennem århundreder, hvor en borgervæbning på ca. 400 mand (s. 422) holdt en henved ti gange så stor befolkning i skak, herunder en stor gruppe håndværkere, der levede »hinsides sultegrænsen« (s. 185)? I borgervæbningens musketter og piker fandt han noget, der kan kvantificeres, og som han øjensynlig føler er »realiteter«, der bør bruges til forklaring.

Men der er lige så meget realitet i en række ikke-målelige størrelser, som det er langt mere relevant at bringe ind i billedet, når det splittede samfunds tilsyneladende ligevægt skal forklares. F.eks. tidens religiøs-sociale forestillinger, det kompleks af bevidste og ubevidste holdninger til menneskelivets vilkår,

som hørte sammen med den luthersk-ortodokse ideologi og dens ideer om livets indretning og individets plads i verden, og som var rammen om de forskellige gruppers selvforståelse og fortolkning af deres egen situation og muligheder. Et af de få steder, hvor Ole Degn tangerer temaer af den art, er i opgørelser over bøger og billeder i skifterne (tabel 81–83 og tabelbilag 60). Det eneste mere vidtgående disse opstillinger og procentberegninger bruges til er, at der – efter at det er konstateret, at 77% af de kendte bogtitler er religiøse – konkluderes, at »horisonten har været snæver« (s. 314). Ja, det kan vi mene i kvantemekanikkens og fjernsynets tidsalder. Men i stedet for at bebrejde de gamle ripensere, at de levede i deres tid, kunne Ole Degn have stillet spørgsmål om sammenhænge mellem sine mange oplysninger og have ræsonneret over forbindelsen mellem den ideologi, der kommer til udtryk i de religiøse bøger og billedmotiverne – f.eks. de ganske mange portrætter af kongelige personer, der har hængt i borgerhjemmene – og »balancen« i samfundet. Og i den forbindelse også over de muligheder, der måtte have været for den enkelte for at overskride de mentale barrierer, der blev sat af denne fælles bevidsthedsskabelse, hvori begreberne om virkelighed var forskellig fra vore, fordi virkeligheden var en anden.

I denne sammenhæng er forfatterens behandling af trolddomsprocesserne i Ribe interessant. Den berømte Maren Splids-sag er gjort til en slags ledemotiv i bogen, idet denne indledes med beretningen om henrettelsen af denne troldkvinde. Ole Degn skriver derpå: »Man kan spørge sig: hvordan var forholdene i et sådant samfund« (s. 13). Det lover godt, og forventningen stiger til uanede højder på side 385, hvor han vesnder tilbage til hekseprocesserne og siger, at hvis man analyserer dem på rette måde »forstår man, hvad disse hekseprocesser i virkeligheden var udtryk for«. Det er et problem, som i mange år har voldt forskere over hele verden hovedbrud, og man glæder sig til at få løst én gang for alle.

Forventningerne bliver slet ikke indfriet. Metoden er den, at Maren Splids-sagen og

dens udløbere (1637–1642) analyseres med henblik på at bestemme de implicerede personers sociale og økonomiske position, i hovedsagen som skatteborgere og efter bopæl i hovedgader eller baggader (tabel 105, 106, tabelbilag 74). Det væsentligste resultat er, at de 39 personer, der optræder flere gange i processerne, placerer sig således som skatteydere: 19 »hekseforfølgere« (dvs. at de i skudsmål går ind for en hekseforfølger og i nævningeed imod hekse) betaler i gennemsnit 9 skilling i skat, 12 »heksebeskyttere« (de går i skudsmål ind for hekse og i nævningeed imod en hekseforfølger) betaler i gennemsnit 15 skilling, mens 8 er »inkonsekvente« (de går ind for både hekseforfølgere og hekse eller både for og imod hekse) og betaler i gennemsnit 7 skilling i skat.

Konklusionen er, at der i sagerne er et modsætningsforhold »mellem overklasse og underklasse: Maren Splids selv tilhørte overklassen, . . . hendes anklagere tilhørte underklassen« (s. 394 f). Eller som det udtrykkes som konklusion på de nævnte skattetal: »Der synes at være tale om en modsætning mellem dårligt stillede og mere velstillede, måske også dårligt uddannede og uoplyste og bedre uddannede og oplyste« (s. 396).

Der er flere ting at sige til dette. Den tanke, at trolddomsanklagerne var udslag af de fattiges og uoplystes »hævnfølelse mod bedrestillede« (s. 391) afhænger bl.a. af, om Maren Splids-processerne er typiske som trolddoms-sager. Det spørgsmål stiller Ole Degn ikke, og han inddrager ikke de andre processer i Ribe. Flere af de andre troldkoner i Ribe var slet ikke placeret socialt som Maren Splids, hvis mand var skrædder og værtshusholder. Maren Christens »Præk-Fader«, der blev brændt i 1577, betegnes som en »fattig bætlerske«, og det samme udtryk anvendes om Birthe Olufsdatter, der blev brændt i 1620. Begge disse to blev anklaget af Oluf Andersen Klokke, om hvem Grønlund bemærker, at han »viiste en sær alvorlighed i at befordre de gamle stakler til bålet«. Anna Lourups, brændt 1613, var »et fattigt almisse-lem i Giesteboderne«. Gertrud Povels (brændt 1577) blev anklaget, efter at hun havde udtalt en forbandelse, fordi hun blev nægtet noget

mad-suppe, hun tiggede.³ Blot disse tilfældige eksempler må mere end antyde, at »overklasse-heksen« Maren Splids ikke er et typisk tilfælde, som egner sig til at demonstrere, hvordan det hele i virkeligheden forholder sig med trolddom.

At Maren Splids-sagerne er helt atypiske hvad de impliceredes sociale status angår, ses af den eneste offentliggjorte danske undersøgelse, som tillader slutninger af den art, nemlig Karsten Sejr Jensen: *Trolddom i Danmark 1500–1588*.⁴ Her er bl.a. undersøgt de konflikter, der lå bag trolddomsprocesserne, herunder – som ét aspekt af sagen – personernes sociale og økonomiske stilling, sikrest for Helsingør. Vedrørende 50 af 134 sigtede og 27 af 61 anklagere og vidner fremgår det, hvordan deres status som skatteborgere var. Tendensen er ganske klar: anklagere og vidner var af højere social og økonomisk status end de sigtede.⁵

Man kan godt sige, at trolddomsprocesserne bl.a. var udtryk for sociale spændinger, men altså helt overvejende den anden vej rundt end i Maren Splids-sagen. Det er blot ikke ret meget, der er sagt dermed. At forstå, hvad trolddomsprocesserne »i virkeligheden var udtryk for« vil indbefatte, at man i langt højere grad søger »at lodde dybden i fortidens samfund og at forstå datidens mennesker og deres åndelige og økonomiske problemer« – med et citat af Johan Hvidtfeldt, som Ole Degn gengiver s. 383. Disse mennesker levede i tætte, patriarkalske samfund i byer og landsbyer. Man hørte sammen og var afhængige af hinanden, samtidig med at man var splittet i dybe modsætninger. Sociale og religiøse konflikter, nabostridigheder, kønsbestemte kontroverser og hvad der i øvrigt kan

komme mennesker imellem måtte udfolde sig på de eksisterende præmisser, dvs. ubevidst efter den samfundsbevarende logik, som ethvert samfund har indbygget i sig, og bevidsthedsmæssigt inden for det tolkningsunivers, der var rådende på dette tidspunkt, og hvori troen på magi var en del. Et karakteristisk træk i denne forbindelse er forestillingen om ordets magiske kraft og dermed angsten for injurien, som bl.a. kom til udtryk i at det juridisk kostede meget mere i bøde at udtale en injurie end at stikke en person ned med en kniv. Det onde ord havde mere skadende kraft i sig end et knivstik eller anden livsfarlig korporlig vold. Angsten for injurien og angsten for trolddom havde ubevidst en samfundsbevarende funktion, ved at man hele tiden var opmærksom på samfundets regler og normer, herunder de religiøse, som var fundamentet for det hele.

I denne forestillingsverden stod de fattige over for de rige, som de gjorde det i den materielle side af tilværelsen. I dette som i andre samfund havde de vanskeligere end de velstillede ved at holde sig inden for lovens rammer og de uskrevne regler og normer, f.eks. for godt naboskab. De var måske nødt til at tigge eller låne af deres mere velhavende medborgere, og de kom i det hele taget lettere i situationer, hvor konflikter kunne opstå. Blev de krænkede, var deres eneste modaggression som oftest at ønske ondt, især hvis de som kvinder ikke mente at kunne komme langt med den mere uskyldige fysiske vold. Og retssystemet var ikke med dem, opstod der et trolddomsrygte om dem, havde de sværere ved at komme det til livs end de velbjergede med midler og indflydelsesrige venner og slægtninge.⁶

3. Davis Grønlund, *Historisk efterretning om de i Ribe bye for hexerie forfulgte og brændte mennesker* (1780), 2. udg. 1973, s. 9, 12, 49, 65.

4. Karsten Sejr Jensen, *Trolddom i Danmark 1500–1588*, speciale i historie 1980, trykt (forlaget Arken) 1982. Ole Degn har således ikke haft mulighed for at udnytte resultaterne herfra.

5. Samme, s. 71–73. Et tilsvarende resultat er Alan Macfarlane kommet til i en undersøgelse af trolddomsprocesserne i tre nabolandsbyer i Essex. De involverede personer blev blandt meget andet også studeret efter social status. Det var de moderat fattige, der blev anklaget, mens trolddommen som regel var rettet imod de lidt bedre stillede. Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, London 1970. Se i øvrigt Jens Chr. V. Johansen, *Tavshed er guld . . . En historiografisk oversigt over amerikansk og europæisk heksetros-forskning 1966–1981*, *Historisk Tidsskrift* bd. 81, 1982, s. 401–423.

6. Karsten Sejr Jensen, *anf. arb.*, s. 58 f, 87 ff.

Disse bemærkninger om trolddommens baggrund er foranlediget af min dybe uenighed med Ole Degn i hele hans holdning til denne sag og i det hele taget til hele den ikke-materielle side af Ribe-samfundet, således som denne holdning kommer til udtryk i de bemærkninger og vurderinger, han knytter til sine tal og beregninger. Han taler om »heksetro og mysticisme« (s. 393), hvilket er upræcis omgang med begreberne, der ville anbringe skikkelser som Den Hellige Theresa eller Johannes Af Korset i samme bås som Maren Splids, der blev anklaget for *magi*. Mere forstemmende er det at se hele denne forestillingsverden affærdiget som »heksegal-skab« og »forestillinger om mærkelige, unaturlige ting«. »Overtroen blomstrede, og andet kunne man vel heller ikke forvente i en befolkning, hvor oplysningsniveauet for de fleste var, som det var, og det mærkes i sprogbugen. Kirken var vejlederen«, hedder det (s. 396).

Der er ikke vundet meget i indsigt ved således at affærdige de sider af tilværelsen, der ikke kan bringes på tabelform. Er Peder Palladius, Hans Tausen, Niels Hemmingsen eller Jesper Brochmand træffende karakteriseret som overtroiske folk på et lavt oplysningsniveau? Kirken var vejlederen, ja, og det var kirken, kristendommen i tidens historisk betingede udformning, der havde skabt det sprog og de begreber, hvori tidens mennesker kunne forme deres tanker og give konflikter og problemer bevidsthedsmæssigt udtryk, og så når de overtrådte og gik imod tidens normer. Det giver Ole Degn en række udmærkede eksempler på i sine citater fra kilderne til processerne. Vil man nærme sig en forståelse af virkeligheden bag kilderne, må udgangspunktet være at tage tiden på dens egne præmisser, hvilket vil indbefatte både dens materielle og åndelige elementer – og ganske særlig sammenhængen imellem dem. Ole Degn har med sine mange tal gjort det klart, at verden måtte se forskellig ud, alt efter om den blev

anskuet fra en købmandsgård i hovedgaderne eller fra en af de trange boder i baggaderne, og han har også flere udmærkede iagttagelser og betragtninger vedrørende den gensidige sammenhæng mellem materielle muligheder og bevidsthedsdannelse. Således s. 358 om den lille, velstående borgerelite, der med tiden blev sig politisk og socialt bevidst i forhold til den gamle privilegerede og politisk enerådende adel. Han kunne have givet os et bedre billede af Ribe-samfundets virkelighed, hvis han havde tøjet sin trang til at kvantificere alt og alle og i stedet i langt højere grad havde inddraget en række elementer fra den del af virkeligheden, som ikke lader sig sætte i tabeller. Man må have mange forskellige bolde i luften samtidig, hvis man vil forstå »mekanismerne i samfundet«.

Der er en anden ting, som må regnes som en hovedsag, og det er de *begreber*, Ole Degn har valgt at benytte bogen igennem og ganske særlig i forbindelse med det afsluttende kapitel: »Renæssancesamfundet: et forklaringsforsøg.« De begreber, man vælger at benytte, er i sig selv udtryk for teorier om sammenhænge, og megen underforstået, måske ikke altid helt bevidst, mening er indeholdt i dem.

Der er for det første selve udtrykket »Renæssance«. Efter at renæssance-debatten har kørt i så mange år, står det efterhånden klart, at de fleste historikere har opgivet at bruge udtrykket som samlet betegnelse for en bestemt periode, fordi det ikke har været muligt at forbinde det med en blot nogenlunde fast kronologisk afgrænsning og et generelt og alment historisk indhold, samtidig med at kontinuiteten fra middelalderen har vist sig at være meget større, end Michelet, Burckhardt og deres efterfølgere tænkte sig. Mange er tilbøjelige til at overlade udtrykket til kunst- og idéhistorikere, i hvis brancher det har vist sig nyttigt, f.eks. til karakteristik af bestemte markante stilarter eller åndelige strømninger som »Renæssance-humanisme«. ⁷ Ole Degn har ikke erklæret sig nærmere om sin opfattel-

7. Om Renæssance-debatten, se f.eks. Charles Trinkaus, *Humanism, Religion, Society: Concepts and Motivation of some Recent Studies*. *Renaissance Quarterly*, XXIX, 4, 1976, s. 676–713. Også Erik Petersen, *Renæssancehumanismen: Nogle træk af den nyere forskning*, *Historisk Tidsskrift* 1978, s. 250–263.

se af Renæssance-begrebets indhold, men det synes i bogen at være brugt på »gammeldags« vis, altså som en kategori til generel karakteristik af perioden (f.eks. s. 15, 17, 453, 457). Det er formentlig i forbindelse med den heri implicitte forestilling om et skarpt og generelt brud med middelalderen, at man skal se den ringe vægt, der bogen igennem lægges på forbindelsen bagud i tiden.

Et af bogens bærende begreber er klasser – overklasse, underklasse og »mindre klasser«, og i det hele taget er der hentet en række termer fra marxismen, ikke mindst i det afsluttende kapitel, hvor de indgår i det mere omfattende »forklaringsforsøg«. Overklassen defineres således: den bestod af adel, en del højere gejstlige, højere civile og militære embedsmænd samt et lag af velstående borgere, købmænd, guldsmede osv. Under denne stod et »mellemlag« af mindre købmænd, håndværkere, jævne præster, lavere embedsmænd og andre, og derefter kom den store stand af bønder og nederst det omvandrede proletariat. I denne opregning af lagdelingen i samfundet, som opstilles s. 372, er ikke medtaget den store gruppe tjenestefolk, måske fordi stykket indleder et afsnit om social mobilitet, og om daglejere og tjenestefolk, som på ingen måde er glemt i bogen, hedder det andet steds, at deres lønninger var så lave, at de ikke har haft nogen mulighed for at komme videre (s. 192, jfr. s. 16, hvor de placeres sammen med småhandelnde og håndværkere).

Denne opdeling af folket, som ikke er overraskende, baserer sig på formelt-juridiske kriterier (stænder) modificeret ved økonomisk-sociale kriterier. Ole Degn vil ikke definere befolkningsgrupperne ud fra ejendomsforholdet til produktionsmidlerne, for så ville man, mener han, havne i den groteske situation, at man på den ene side fik den jordbesiddende adel og kronen samt størsteparten af håndværkerne (som jo ejede deres redskaber), og på den anden side den øvrige del af befolkningen, idet dog den meget vigtige købmændsgruppe i alt væsentligt faldt helt uden for denne inddeling (s. 16 f). Jo, hvis man opererer formelt og skematisk og uden at tage hensyn til de selvfølgelig forudsætninger.

Hvad det drejer sig om er naturligvis det, Ole Degn selv et andet sted kalder »det afgørende produktionsmiddel, jorden« (s. 453), hvis ejendoms- og dispositionsforhold på fundamental vis karakteriserede det daværende samfund. Som Ole Degn nu har indrettet sig, har han fået en »overklasse«, der spænder fra den rigeste højadel til skræddere og værts-husholdere (jfr. ovenfor om Maren Splids).

Det forekommer mig, at Ole Degn af sin egen undersøgelse af de materielle vilkår drives i retning af, at det er tilegnelsen på den ene eller anden måde af jordens udbytte, der må placeres som det centrale i ethvert »forklaringsforsøg«. Lad mig forsøge at præcisere, hvad jeg mener.

»Den lille besiddende overklasse udnyttede som besiddere af det afgørende produktionsmiddel, jorden, den brede arbejdende befolkning,« hedder det s. 453 som konklusion på en udredning af, at det alene var landbruget, der havde en produktion af betydning for hjemlig forbrug og eksport, og at adel og krone ejede praktisk taget hele det opdyrkelige land omkring 1650. Heri lå grundlaget for adelen politiske magt (s. 202). Her synes altså »overklassen« at være begrænset til adelen, men lidt længere fremme kommer de store købmænd med, »der gennem omsætning af gods-ejerstandens landbrugsproduktion fik del i udbyttet af den danske produktion, idet de tilsvarende erhvervede yderligere en andel gennem salg af importerede varer til gods-ejerstanden« (s. 453 f). Det forekommer mig, at der her er sagt noget rigtigt og væsentligt: Jorden var basis for den produktion, der var helt dominerende for opretholdelsen af samfundsmedlemmernes fysiske eksistens, og karakteren og kvaliteten af denne eksistens var igen kendetegnet ved og afhængig af i hvilket omfang man kunne skaffe sig del i dette udbytte. Om man gennem ejendomsret til større eller mindre dele af jorden, gennem tiende og skatter og afgifter kunne få praktiseret en større eller mindre del af udbyttet til sig, eller om man som bønderne kun kunne opnå en meget beskedne andel gennem eget arbejde. »Som en forklaring på fordelingen af udbyttet af produktionen i landbrugssektoren kan ses denne skæve fordeling af produk-

tionsmidlet, jorden, der tillod en lille befolkningsgruppe at tilegne sig det væsentligste produktionsudbytte på bekostning af det store flertal,« skriver Ole Degn, og det er så sandt, som det er skrevet. Men når han så fortsætter, at tilsvarende forklaring ikke kan gives for bysektoren, hvor man også ser en meget skæv fordeling af indtægterne, forekommer det mig, at han her er ude i at isolere købstæderne for meget fra det øvrige samfund, hvilket næppe er uden sammenhæng med med bogens hele anlæg og den svage vægt »oplandet« har fået i forhold til byen Ribe. Byerne var en del af det feudale landbrugssamfund og kan efter min mening kun forstås i denne sammenhæng. Det er jo karakteristisk, at de store købmænd helt overvejende skabte deres tilværelse ved at distribuere dele af landbrugets produktion, ikke mindst øksne og korn. Det har Ole Degns analyser klart dokumenteret, og det præciseres, som citeret ovenfor, også i bogens slutning. Den skæve fordeling af eksistensgrundlaget i byerne har vel primært sin forklaring i, at en lille gruppe – de store købmænd – havde mulighed for at hægte sig på det feudale landbrugssamfunds vitale produktion som fordelere og yderligere udnytte deres midler herfra til at underbygge deres position ved at sætte sig så kraftigt på byens administration.

Når Ole Degn i så høj grad betragter bysamfundet som på væsentlige punkter adskilt fra det »store« samfund, hænger det sammen med, at han mener i Ribe-samfundet at finde »virkninger af økonomiske kræfter, der synes lige så stærke som dem, man ser i et senere kapitalistisk samfund med dets skel mellem kapital og arbejdskraft, kapitalejere og arbejdskraftsælgere, kapitalister og proletarer« (s. 455). Det drejer sig om, at håndværkere, daglejere, arbejdsmænd og tjenestefolk arbejdede på dag-, time- eller årsløn, altså solgte deres arbejdskraft, hvilket andre – igen fortrinsvis de store købmænd – kunne udnytte. Desuden mener Ole Degn at kunne »påvise talrige træk, der er karakteristiske for det senere kapitalistiske samfund, således i forbindelse med en række af de aktiviteter, der udfoldedes af de store købmænd« (s. 455). »Storkøbmændene var repræsentanter for den

fremvoksende kapitalisme« (s. 143). Han mener hermed to ting: kapitalakkumulation og udnyttelse af lønarbejdere, bl.a. hvor købmænd »gennem det såkaldte forlagssystem har forsynet håndværkere som snedkere, guldsmede, vævere, maltgørere osv. med råvarer til en produktion, som de selv har aftaget til brug i egen omsætning« (s. 456). Som man ser, er det synspunkter af ganske vidtrækkende karakter. Var Ribe-samfundet så »kapitalistisk«, som Ole Degn vil gøre det til? Er det overhovedet en givende problemstilling at ville fremhæve kapitalistiske træk som noget, der afgørende prægede datidens danske bysamfund?

Det er igen et spørgsmål om begrebernes indhold og deres egnethed i sammenhængen. Man har i alle tænkelige samfund haft folk, der arbejdede for andre mod en eller anden form for betaling, man har haft nogle, der samlede sammen og hobede op og som havde sans for at udnytte andre ved legale eller illegale midler. Det interessante er, om det foregik på en måde, så det var noget ved det. Var det noget, der førte i retning af kapitalisme? Var der dynamik i det?

Om købmændenes handelsoverskud er det tidligere i bogen blevet påvist, at det helt overvejende blev investeret i ejendomme og i gælds- og pantebreve (s. 202, 216f) og det er da også tilegnelse af værdi af denne art, der tales om i konklusionen i forbindelse med anbringelsen af de formuer, omsætningen skabte (s. 455). Det giver ikke megen dynamik.

Hvad forlagsvirksomheden angår synes den ovenfor citerede konklusion at gå noget videre end præmisserne tidligere i bogen berettiger. Storkøbmændene kunne »vistnok i nogen grad« stå som forlæggere for håndværkere, vævere, maltgørere o.a., hedder det med moderation, og det drejer sig om, at købmændene leverede råvarer og materialer til byens og oplandets håndværkere, og når disse håndværkere så kom bagud med betalingen og nødvendigvis måtte have nye forsyninger for at kunne fortsætte deres virksomhed, kunne de betale af med deres arbejde, »og i hvert fald i et enkelt tilfælde synes dette at have udviklet sig til en aktivitet som den, man møder i tidens forlæggersystem« (s. 144 med

note 125: »Forlagssystemet ses af Jens Snedkers konto 1637–50«). Længere fremme i bogen er sagen vokset noget i forfatterens bevidsthed: »Man ser dog flere udtryk for det forlagssystem, der skulle blive et af trinene i udviklingen mod kapitalismen« (s. 176 med note 8, der henviser til det foregående citat. Jfr. også s. 273).

Dokumentationen forekommer således slet ikke at kunne berettige til jævnføring med det Verlags- eller putting out-system, der kendes fra f.eks. England og Tyskland, hvor folk med penge og initiativ organiserede en systematisk produktion, især inden for tekstil- og metalbranchen, uden om laugene og med udnyttelse af bønderes og landhåndværkeres overskydende arbejdskraft.⁸ Der igennem skabtes der mulighed for udvikling af en produktionsform, baseret på forestilling om og udnyttelse af arbejdskraften som vare ved pengenes hjælp, og det fik uimodsigeligt konsekvenser – sammen med andre ting – for vedkommende samfund. Men der var næppe meget dynamik i den ting, at nogle Ribe-købmænd tog sig betalt hos efterladende betalere blandt håndværkerne ved at overtage nogle af deres traditionelle produkter, eller ved at lade dem arbejde for sig på den måde, de var vant til.

Sagen er, at Ole Degn har ledt grundigt i sit store materiale efter »kapitalistiske« træk i Ribe-samfundet for at kunne knytte sin »forklaringsmodel« an til de synspunkter, der er fremført af to af hoveddeltagerne i diskussionen om den såkaldte Det syttende århundredes krise: Hobsbawm, der ser den som udtryk for en kapitalismens krise, og Trevor-Roper, der lægger hovedvægten på statens, hoffets, stadig ekspanderende bureaukrati, der efterhånden medførte så store udgifter, at de ikke kunne bæres af befolkningen. Ole Degn mener, at en kombination af de to forklaringsmodeller synes »at kunne forklare de forhold og den udvikling, man kunne iagttage i Ribe-området og det øvrige danske samfund« (s. 457).

Jeg skal ikke her gå ind på de to engelske

historikeres synspunkter, som er udviklet med tanke på de større europæiske linjer og de i økonomisk henseende vigtigere områder,⁹ men kun tage stilling til Ole Degns placering af Danmark i denne sammenhæng.

I forbindelse med sin argumentation for de stærke kapitalistiske træk i Ribe-samfundet skriver Ole Degn: »Set i den marxistiske historiske materialismes udviklingslinje for samfundsformationerne skulle renæssancens danske samfund være et feudalsamfund på overgangen fra feudalisme til kapitalisme« (s. 455). Selv vil han imidlertid gå videre i »kapitalistisk« retning. Men hvorfor skulle dog en marxistisk analyse af det danske samfund i denne periode nødvendigvis føre til det nævnte resultat? Misforståelsen kan måske skyldes, at mange, også danske, marxister er så optaget af det, der skulle komme, og af at forklare, hvordan det kom i stand, at de lige som Ole Degn (der ikke er marxist) har talt meget om mere eller mindre veldokumenterede »kapitalistiske træk«, som var at finde i det feudale samfund. Det er ganske rigtigt, at det danske samfund, der har udviklet sig i det 19. og 20. århundrede, er vokset ud af det gamle feudale landbosamfund. Men det afgørende er, at man ved at stirre sig blind på nogle træk, der i det ydre kan ligne det, som langt senere blev dominerende under kapitalismen, slører eller overser det, som for mig at se er de virkelig samfunds- og bevidsthedsbevægende faktorer i Danmark i det 16. og 17. århundrede, nemlig det feudale samfunds egen indre dynamik, modsætningerne i sammenhænge af materiel og bevidsthedsmæssig karakter, som konstituerede det datidige samfund, en dialektik af uendelig kompleks natur. Man kan undertiden føle, at denne uheldige forskningsmæssige situation er et resultat af det tidligere berørte, nemlig at »materialismen« er til at begribe for os nutidsmennesker, hvis sjæle er erobret af kapitalismen, der kun føler sig rigtig tryk ved det, der kan bringes på vareform. Dialektikken er meget sværere, vi lærer ikke at tænke dialektisk,

8. Om forlagsvirksomhed, se den litteratur Ole Degn henviser til bind II, s. 335, note 125.

9. Hobsbawms og Trevor-Ropers indlæg findes i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe 1560–1660*, London (1965) 1970.

dvs. i processer, sammenhænge og hele størrelser med alt, hvad de har i sig, vort sprog og vore begreber er ikke til det. At overskride de historisk betingede kategoriers barrierer er det væsentligste mål for al humanistisk forskning, for kun derved bliver forståelse mulig.

I modsætning til Ole Degn vil jeg gå til den anden side og sige, at det danske samfund i det 16. og 17. århundrede ikke var nær så præget af »kapitalistiske træk«, som det er blevet gjort til. De var der, og det er naturligvis ikke uden betydning at følge deres udvikling, navnlig efter at de fik format med koncentrationstendenserne »af handelen omkring enkelte store københavnske og fremmede købmænd, der som statsleverandører oparbejdede millionforretninger, der lå langt ud over det, danske provinskøbmænd kunne præstere« (s. 457). Men det er stadig »træk« i et feudalt samfund, hvis egne, iboende betingelser ikke må overses. I virkeligheden fremgår de på mange måder af Ole Degns bog.

Det er allerede nævnt, at de store Ribe-købmænd skabte deres formuer ved at lægge sig i baghjul på godsejerne og deres produktion af landbrugsprodukter, og at de investerede overskuddet i ejendomme og gældsbreve. Proportionerne i dette set i en større sammenhæng kommer meget godt frem i det udmærkede afsnit, hvor Ole Degn skildrer sammenhængen med den internationale handel (s. 96 ff). Det er nederlænderne, der helt dominerer billedet. Ribe-området købmænd var først og fremmest orienteret imod Amsterdam og Hamborg, og også sidsnævnte sted var det nederlænderne, der stod for handelen, mens englænderne endnu spillede anden violin. Ripensernes handel finansieredes delvis af nederlandske kapitalister gennem lange kreditter (s. 104). Om Amsterdam hedder det, at det »var en kæmpeby, købmændene og skipperne fra Ribe kom til, 30–40 gange så stor som deres egen og 4–5 gange så stor som deres egen hovedstad København« (s. 98). Ole Degns tal kan også dokumentere Amsterdams kolossale overlegenhed over Lübeck, Hamborg og – ikke mindst! – Ribe hvad handelstonnage angår (s. 168 f). Man kan, for

at understrege hvilke størrelsesforhold det drejer sig om, tilføje, at i anden halvdel af det 17. århundrede var den hollandske handelsflåde betydelig større end den spanske, portugisiske, franske, engelske, skotske og tyske til sammen.¹⁰

Her er virkelig et eksempel på, at kvantitet antager et format, så det får karakter af kvalitet. Bag de nordlige Nederlandes succes lå en lang udvikling, der stod som forudsætning bl.a. havde beliggenheden nær Vesterhavets fiskepladser, hvor det hele startede, og ved handelsveje ad have og floder til store dele af Europa. Der udvikledes en fiskeindustri, hvis hovedprodukt var saltede sild i tønder – masser af tønder, som også blev produceret – og en specialiseret skibsværftsindustri med mange typer fartøjer med stor lasteevne og deraf følgende billige fragtrater til den stadig voksende handelsvirksomhed. Her var virkelig noget nyt, en dynamik af dimensioner, der får bestræbelserne på at finde »kapitalistiske træk« ved det feudale Danmark til at se noget anstrengt ud.

Efter min mening skulle Ole Degn i sit forklaringsforsøg i bogens slutning have draget konsekvenser af sine iagttagelser af ripensernes ringe format og afhængighed af de altdominerende nederlændere. Disse brugte deres økonomiske og teknologiske overlegenhed til at skaffe sig markeder i bl.a. mindre udviklede lande, hvor landbrugsvarer kunne fås til rimelige priser, og hvor andre varer kunne afsættes. Som Ole Degn skriver: »Når Ribe-området kunne importere de ganske betydelige mængder industri- og råvarer fra Nederlandene og Nordtyskland, skyldes det, at man havde en betragtelig eksport af landbrugsvarer til disse områder« (s. 118). Men denne nederlændernes »imperialisme« gør det ikke berettiget at tale om kapitalisme i Danmark i denne periode, lige så lidt som de økonomisk tilbagestående lande i Asien og Afrika blev kapitalistiske, da de senere blev genstand for de europæiske magters imperialisme, og også deres overklasse så en fordel i et samarbejde med imperialisterne og efterligne dem efter fattig evne.

10. The Fontana Economic History of Europe, bd. II, 1974, s. 452.

Et væsentligt punkt i Ole Degns sammenfattende forklaringsforsøg drejer sig om statsmagtens vækst og centralisering, og jeg skal til sidst gøre nogle enkelte bemærkninger om denne sag og navnlig om dens årsager.

Ifølge Ole Degn kan væksten i statsapparatets aktivitet iagttages »op gennem 1600-årene«, og som hovedårsag ser han Christian IVs kostbare udenrigspolitik med dens rustninger, fæstningsbyggeri og krige, der førte til økonomisk stagnation eller nedgang, forøget af de udefra påvirkede konjunkturer og fjendtlige besættelsers ødelæggelser. Samtidig med statsapparatets vækst fulgte en koncentration omkring statsmagtens hovedsæde, København, fulgt af en samling af handel og skibsfart her. En tilsvarende tendens ses inden for godsbesiddelsen, hvor de store godsejere blev større og de små mindre. En lignende udvikling på lokalt plan ses i Ribeområdet i årtierne forud for 1660, hvor statsudgifternes vækst gik ud over befolkningen, og hvor der i by og opland blev forholdsvis færre velstående, således at modsætningerne mellem rig og fattig ikke blev mindre (s. 457 f).

Det komplekse af forhold, der kan sammenfattes i begreberne statsapparatets vækst og statsmagtens centralisering, må ganske afgjort ses i et videre kronologisk og årsagsmæssigt perspektiv, end det sker her. Hovedårsagen er ikke Christian IVs udenrigspolitik og de ulykker, der fulgte med den. Tendensen til centralisering er meget ældre, og den er et eksempel på det feudale samfunds egen indbyggede dynamik, der har sin rod i en konflikt imellem to modsat rettede forudsætninger for systemet: decentraliseringen i godser med vidtgående magt og beføjelser til godsejerne og nødvendigheden af at fastholde og udbygge den herskende klasses greb om samfundet. Når balancen blev forrykket for meget, kom systemets eksistens i fare, som det skete efter 1533, da en del af godsejerklassen, bisperne, fik gennemført et forsøg med at klare sig helt uden en kongemagt. Borgernes og bøndernes opstand belærte selv den mest traditionelt tænkende godsejer om den stærke centralmagts nødvendighed, og reformationen løste bevidsthedsmæssigt og fysisk – i én og samme

proces – systemets akutte problem. Udtrykt i vore begreber var reformationen bl.a. statsmagtens erobring af kirkens jordegods, den samlede administrative og lovgivende magt og hele ideologiskabelsen, et vældigt spring fremad i centraliseringen. Systemets stabilisering efter reformationen gav mulighed for statsmagtens fortsatte vækst: over Christian III's lovgivning og lensreformer frem til det, Ole Degn fremhæver, Christian IVs stærke kongemagt. Enevældens indførelse i 1660 markerer løsningen på en ny krise for systemet, og for denne krises vedkommende kan Ole Degns forklaring have gyldighed. Den »centraliserede feudalisme« – et udtryk der er lige så modsætningsfyldt som systemet selv – gav ny tryghed for gamle og nye godsejere. Det var Jeppe Bjergets tid, der nu kom, og ganske vist er Jeppe ikke typisk for danske bønder, men det er til gengæld hans godsejer, der magtfuldkomment regerede med ham. Og ved samme tid begyndte en anden egenskab ved systemet at markere nye svagheder ved det: en voksende indflydelse fra de borgergrupper, der i 1660 var med til at omskabe staten, og som efterhånden fik solide positioner i det feudale samfunds mere og mere dominerende statsmagt som bureaukrater eller statsleverandører.

I modsætning til Ole Degn ser jeg altså centraliseringens hovedårsag i godsejerklassens behov for et instrument til at fastholde og udbygge kontrollen over det krisefyldte samfund. Klassekampen var drivkraften, den permanente modsætning mellem de to hovedgrupper, der aldrig kan afgrænses lineært og skematisk, for samfundet er ikke indrettet af en matematiker, men som ikke desto mindre er en afgørende og konkret virkelighed: de få, der på mange forskellige måder og med stor opfindsomhed kunne tilvende sig løvens part af udbyttet fra »det afgørende produktionsmiddel, jorden«, og de mange, hvis eksistens alene opretholdtes af deres eget arbejde.

Man kan sige, at Ole Degns bog mere er en beretning om, hvad der står i kilderne, end det er en beskrivelse og fortolkning af Ribesamfundets virkelighed, som ligger bag ved kilderne, og som under en række bestemte historiske betingelser har produceret dem. Det

kommer til udtryk som manglende repræsentativitet, hvad behandlingen af troldomsprocesserne er et eksempel på, og det kommer navnlig til udtryk i de forsøg, der gøres på at forklare udviklingen og mekanismerne i samfundet. De er efter min mening lykkedes meget dårligt, og der er navnlig meget lidt »udvikling« i bogen. Dens styrke er så afgjort fremlæggelsen af et meget stort empirisk materiale fra den behandlede periode, og der kan hentes mange enkeltheder i den om vilkårene i dette danske bysamfund, for mange forholds vedkommende, der ikke er bestemt af Ribes særlige beliggenhed, sikkert med gyldighed også ud over Ribe. Hertil vil Ole Degns disputats blive brugt meget i de kommende år.

Ole Degn: Socialrealistiske jeremiader – eller moderne socialhistorie

Diskussionsindlæg med udgangspunkt i Troels Dahlerups anmeldelse af *Håndværkets Kulturhistorie*, bd. 2, 1983.

I almindelighed bør man ikke kommentere anmeldelser, allermindst dagbladsanmeldelser. En anmeldelse kan dog rumme synspunkter og udtrykke holdninger, der er af interesse i en større sammenhæng og bør give anledning til diskussion.

En sådan anmeldelse har Troels Dahlerup skrevet i *Information* 7/6 1983 af *Håndværkets Kulturhistorie*, bd. 2, *Håndværket i fremgang. Perioden 1550–1700. Af Ole Degn og Inger Dübeck*.

Allerede i overskriften markeres holdningen: »Dansk arbejde. Håndværkets kulturhistorie tilsat »socialrealistiske« jeremiader«, og holdningen går igennem teksten, med fremhævelse af Ole Degns »mani for »socialstatistik« med halsløse forsøg på ud fra daglønninger at beregne »årsindkomster« og af »en slående diskrepans imellem tekstens »socialrealistiske« klynken over idel ynke og elendighed og værkets overdådige illustrationer, der ikke blot viser prøver på tidens bedste kunsthåndværk, som det endnu repræsenteres på vore museer, men også en række »håndværkerportrætter.« Det står helt klart, at Troels

Dahlerup ikke bryder sig om skildringen af de sociale forhold. Men det er ikke tydeligt *hvorfor*, om det skyldes en konservativ uvilje mod at berøre sociale spørgsmål, en indstilling, der siger, at disse egentlig er ligegyldige, eller en opfattelse af, at det skulle være umuligt at behandle sådanne spørgsmål for en ældre tid.

Sidstnævnte opfattelse er naturligvis baggrunden for Dahlerups karakteristik af de »halsløse forsøg på ud fra daglønninger at beregne årsindkomster.« Man må dog her undre sig. I årevis har man inden for den økonomiske og sociale historie arbejdet med løntal, og lige som i mange andre lande er i Danmark en pris- og lønhistorie under udarbejdelse; et første bind er udgivet i 1958, Astrid Friis and Kristof Glamann: *A history of prices and wages in Denmark 1660–1800*. Det forekommer ret uforståeligt, at Dahlerup kan betegne forsøg på at nå frem til en opfattelse af indtægtsforholdene i 1500–1600 årene som halsløse. Man har et rigt kildemateriale i lensregnskaber, toldregnskaber, kærnerregnskaber, kirkeregnskaber osv. Når han hævder, at der i håndværkets kulturhistorie sammenlignes tal for håndværkerlønninger med embedsmands- og godsejerindtægter »uden hensyntagen til, om disse er brutto eller netto«, er det hans eget postulat, og han er ikke fair. I bogen sammenlignes naturligvis alene nettotal. Og når det gælder resultaterne, må man her bemærke, at håndværkernes økonomiske situation ikke *alene* vurderes ud fra lønforholdene; også formueforhold, boligforhold, skatteansættelse, børnetal og levestandard er inddraget, og alt peger i samme retning: håndværkerne er generelt lavt placeret, væsentlig under købmænd, skippere og embedsmænd.

Uvilje mod socialhistoriske analyser synes derimod at være baggrund for hele *holdningen* i Troels Dahlerups anmeldelse. Ganske vist argumenteres der tilsyneladende på metodisk grundlag; der ses en »slående diskrepans imellem tekstens »socialrealistiske« klynken over idel ynke og elendighed og værkets overdådige illustrationer«, der grines af »forfatterens blinde tiltro til kildematerialets fortsatte ynke og jammer« og der peges på de talrigt bevarede pragtgenstande fra lavsorganisati-